

ԳԱՅԱՆԵ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Կենսաբանական գիտությունների թեկնածու

**ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՈՒՂԵԳՐՈՂՆԵՐԸ Ս. ԷԶՄԻԱՇՆԻ,
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՍՐԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ
ՍՐԲԱԼՈՒՅՍ ՄՅՈՒՌՈՆԻ ՄԱՍԻՆ
(ԺԱՆ ՇԱՐԴԵՆ)**

17-րդ դարում Հայաստանով անցած նշանավոր ճանապարհորդներից է Ժան Շարդենը: Ծնվել է 1643 թվականի նոյեմբերի 26-ին բողոքականի ընտանիքում:

1664 թ. հոր հանձնարարությամբ, որը հարուստ ոսկերիչ և թանկարժեք քարերի վաճառական էր, նա ուղևորվում է Հնդկաստան՝ ադամանդներ գնելու և այնտեղից էլ մեկնում է Պարսկաստան, ուր մնում է վեց տարի՝ 1665-70 թթ., ապրելով Սպահանում՝ Պարսից շահի պալատում:

Պարսկաստանում անցկացրած այս տարիներին նա մանրամասն ուսումնասիրում, ապա նկարագրում է Պարսից արքունիքը, այնտեղի պալատական կարգերը, ինչպես նաև պարսկական մշակույթն ու գիտությունը:

1640 թ. Շարդենը Փարիզ է վերադառնում թանկագին քարերի, ինչպես նաև երկրագիտական և հնագիտական նյութերի հարուստ հավաքածուով: Հաջորդ տարի՝ 1671 թ., Փարիզում հրատարակում է իր ուղեգրությանը մաս կազմող «Պատմություն Պարսից շահի թագադրման» գիրքը:

1671 թ. օգոստոսին Անդրկովկասով կրկին մեկնում է Պարսկաստան՝ իր հետ տանելով Շահ Աբբաս Երկրորդի, որը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է Շահ Աբբաս Փոքր անվամբ, պատվիրած առարկաներից:

Ինչպես նախորդ, այնպես էլ այս ճանապարհորդությանը նրան ընկերակցում էր լիոնցի վաճառական Ռեզենը: Այս նոր ճանապարհորդությանը նրան է միանում և նկարիչ Գրելոն:

Չորս տարի մնալով Սպահանում՝ նա մեկնում է Հնդկաստան, որտեղից Եվրոպա է վերադառնում Բարի հույս առաքելության միջոցով 1680 թ., սակայն ոչ թե Ֆրանսիա, այլ Անգլիա, քանի որ լինելով բողոքական՝ գտնում է, որ Ֆրանսիայում իր առջև փակ են առաջընթացի ճանապարհները:

Անգլիայի Կարլ Երկրորդ թագավորը նրան բարյացակամորեն է ընդունում և կավալերի տիտղոս է տալիս Շարդենի ամուսնության օրը՝ 1689 թ. օգոստոսի քսանչորսին: Շարդենն ամուսնանում է Ֆրանսիայից իր հայրենակցուհու հետ, որը դարձյալ բողոքական լինելու պատճառով հարկադրված էր թողնելու հայրենիքը:

1683-1711 թթ. Շարդենը եղել է Անգլիայի դեսպանը Հոլանդիայում և Անգլո-Հնդկական ընկերության կառավարիչը: 1711 թ. վերադառնալով Անգլիա՝ այստեղ է անցկացնում կյանքի վերջին երկու տարիները և Լոնդոնում վախճանվում 1713 թ. հունվարի քսանվեցին:

Շարդենի ուղեգրության մեջ ներկայացված է դեպի Պարսկաստան և Հնդկաստան նրա երկրորդ ճանապարհորդությունը, որում զետեղված է նաև կաթոլիկ միսիոներ Ջամպիի՝ Արևմտյան Վրաստանին նվիրված աշխատությունը: Այս ուղեգրությունը կարևոր սկզբնաղբյուր է Պարսկաստանի, ինչպես նաև Անդրկովկասի, այդ թվում և Արևելյան Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման համար:

Փարիզից Սպահան 1672-73 թթ. ճանապարհորդության առաջին հատորը, որում է գտնվում և Անդրկովկասի ու Հայաստանի ուղեգրական իր նկարագրությունը, Լոնդոնում լույս է տեսնում 1686 թ.: Այս ուղեգրության ամբողջական նկարագրությունը հրատարակվում է 1711 թ. Ամստերդամում՝ այնուհետև քանիցս տպագրվելով նաև եվրոպական երկրներում:

Շարդենը ոչ միայն նկարագրում է այն երկրները, որոնցով անցել է, այլև անդրադառնում է այդ երկրների և ժողովուրդների բարքերին, հավատալիքներին, սովորույթներին և պատմությանը, ինչպես նաև աշխարհագրական յուրահատկություններին: Ընդ որում անհրաժեշտ է նշել, որ իր եղած վայրերի պատմությունը նա ներկայացնում է եվրոպական լեզուներով թարգմանված մատենագրական համապատասխան աղբյուրների, ինչպես նաև այն գործերի միջոցով, որոնք թարգմանաբար նրան ներկայացրել են Վրաստանում, Հայաստանում և Պարսկաստանում: Շարդենի ուղեգրությունը, սակայն, կարևորվում է նաև նրանով, որ, գրավոր սկզբնաղբյուրներից բացի, նա օգտագործել է առկա ժողովրդական ավանդությունները և նրան կարելի է համարել այդ ավանդությունները քննական վերաշարադրանքով առաջին հրապարակողներից մեկը: Ասվածը վերաբերում է հատկապես Արարատի, Նոյյան տապանի և ջրհեղեղի հետ կապված ավանդություններին: Շարդենի մոտ գտնում ենք այն ավանդությունները և ստուգաբանությունները, որոնք այնուհետև արդեն շեշտված ազգային-հոգևոր շնչով հանդես են գալիս նախ՝ Ղազար Ջահկեցու (կթղ. 1737-1751 թթ.), ապա՝ 19-րդ դարի առաջին կեսին Մեսրոպ Թադիաղյանի և Խաչատուր Աբովյանի երկերում:

Այսպիսով՝ Աստվածաշնչի հայերեն ավանդությունների Շարդենի գրառումները կարելի է համարել կարևոր մի օղակ հայ միջնադարյան և նոր շրջանի գրականության միջև:

Պատմական աղբյուրներին Շարդենի քաջատեղյակությունը երևում է նաև աշխարհագրական հարցերում: Նա վկայակոչում է հին աշխարհագիրներին և Անդրկովկասով անցած ճանապարհորդներին՝ սկսած Ստրաբոնից, սակայն ոչ թե վերաշարադրում է նրանց գրածները, այլ դրանք հարաբերում է իր տեսածի և կատարած չափումների ու հաշվարկների հետ: Շարդենը առանձնակի ոգևորությամբ է գրում

ԺԱՆ ՇԱՐԴԵՆ
(Նկարը վերցված է Շարդենի
ուղեգրության 1711 թ.
Ամստերդամի
հրապարակությունից)

հատկապես լեռների և լեռնաշղթաների մասին, որն իր բարձրակետին է հասնում Արագածին, ապա և Արարատին նվիրված հատվածներում: Հայաստանի մասին Շարդենը գրում է. «Մուրբ Գրքում Հայաստանն ամենուր անվանվում է Արարատ: Այն Ասիայի ամենագեղեցիկ և արգավանդ երկրներից մեկն է: Յոթ մեծ գետեր ռոտզում են այն, որի համար է, ինչպես ինձ է թվում, որ Հին Կտակարանի մեկնիչներից շատերը Հայաստանը մատնացույց են անում որպես այն երկիրը, ուր սկզբնապես եղել է երկնային դրախտը: Հայաստանը նշանավոր է նաև այնտեղ տեղի ունեցած կարևոր իրադարձություններով: Չկա մի այլ թագավորություն, որտեղ տեղի ունեցած լինեին այնպիսի արյունահեղ իրադարձություններ և այդքան մեծ թվով, ինչպես այնտեղ»:

Ուղեգրության Երևանին նվիրված բաժնում մանրամասն նկարագրելով քաղաքն ու Երևանի բերդը իր ամրություններով՝ Արարատյան դաշտի օրինակով Շարդենը դարձյալ շեշտում է, որ այն բարեբեր և բնական հարստություններով երկիր է:

Քանի որ Երևանն ու Արարատյան դաշտի բնակավայրերը սերտորեն հարաբերվում են Նոյյան տապանի հետ կապված ավանդությունների հետ, ուստի, սկսած Երևանից, Շարդենը Արարատյան դաշտի բնակավայրերի մասին գրելիս անրադառնում է նաև նրանց տեղանվանական ստուգաբանություններին: Առանց անունը նշելու՝ նկատի ունենալով Ակոռին, որն ըստ ժողովրդական ստուգաբանության նշանակում է արկանել ուռի, թե Նոյն այստեղ տնկեց խաղողի առաջին որթատունկը, Շարդենը գրում է. «Հայկական ավանդությամբ Նոյը խաղողի վազ տնկեց Երևանի մոտ: Ումանք անգամ ցույց են տալիս այդ տեղը, որը գտնվում է Երևանից մի մղոն հեռավորության վրա»:

Ջրհեղեղյան ավանդությունների նույն այս ելակետով Երևան բառի տեղանվանական ստուգաբանության մասին Շարդենը գրում է. «Հայերի կարծիքով Երևանը ամենահին բնակավայրն է աշխարհում, քանի որ նրանց ավանդությամբ այնտեղ է ապրել Նոյը իր ամբողջ ընտանիքով ինչպես ջրհեղեղից առաջ, այնպես էլ հետո՝ իջնելով այն լեռից, որի վրա դադարել է տապանը: Դրանից բացի հայերը համոզում են, որ այստեղ, մոտակայքում է եղել երկրային դրախտը: Հատկանշական է, որ այս ավանդության Շարդենի լսած տարբերակում փաստորեն ոչ միայն ասվում է, որ Նոյը ջրհեղեղից հետո հանգրվանեց Արարատյան դաշտում, այլև որ անգամ ջրհեղեղից առաջ է նա բնակվել այստեղ: Այս հանգամանքը գալիս է վկայելու, որ նման յուրաքանչյուր ավանդության ամբողջական վերականգնման համար, հայկական սկզբնաղբյուրներից բացի, հարկավոր է ներառել նաև եվրոպական ուղեգրողների համաբնույթ վկայությունները:

Շարդենը ներկայացնում է այս ավանդության նաև լեզվական ստուգաբանությունը՝ գրելով, որ հայերը Երևան անունը բխեցնում են հայերեն երևալ բայից, թե «Նոյը, իջնելով Արարատ լեռան վրայից, առաջին անգամ է տեսնում այդ երկիրը»: Այս ավանդության՝ Շարդենի վկայակոչած տարբերակում որոշակի անհամապատասխանություն կա, քանի որ, համաձայն հայկական ավանդության գրառված տարբերակների, Նոյը բացականչում է «Երևաց», երբ ջուրն իջնում է ու տապանից երևում է Արարատյան դաշտավայրը: Ուստի Շարդենին կա՛մ պատմել են այս ավանդության մեկ այլ տարբերակը, կամ էլ այս տարբերությունը առաջ է եկել ոչ ճիշտ թարգմա-

նության և վերջինիս ոչ ճիշտ ընկալման պատճառով:

Նախիջևանի մասին գրելիս Շարդենը հիշատակում է այն ավանդությունը, որ Նոյը այստեղ է բնակվել ջրհեղեղից հետո: Շարդենը գրում է, որ հայերն իրենց խոսքերը ապացուցելու համար վկայակոչում են այդ քաղաքի անվանումը, որը հայերենում նշանակում է առաջին բնակավայր կամ առաջին իջևան եղող տուն, որը, ըստ էության, համընկնում է Նախիջևան բառի՝ նախ իջևան (նախ այստեղ իջևանեց Նոյը) ստուգաբանության հետ:

Կարևոր է նաև Շարդենի՝ Ս. Էջմիածնի նկարագրությունը, որը արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում Մայր Աթոռի վիճակի, ինչպես նաև այն մասին, թե այդ ժամանակ ինչ սրբություններ էին հավաքված այնտեղ: Ս. Էջմիածնի դեպքում ևս Շարդենը մատենագրական աղբյուրները համադրել է Մայր Աթոռի միաբանների պատմած ավանդությունների հետ: Ժամանակի՝ այդ թվում և Պարսից արքունիքի քաղաքական իրավիճակին քաջատեղյակ լինելով՝ Շարդենը փորձել է Ս. Էջմիածնի վիճակը ներկայացնել Արևելքի քաղաքական ընդհանուր իրավիճակի համապատկերում՝ անդրադառնալով նաև 17-րդ դարի ներհայկական ազգային, եկեղեցական մի շարք հարցերի՝ այդ թվում ծանր այն իրավիճակի, որն ստեղծվել էր Ս. Էջմիածնում Մելքիսեդեկ աթոռակից կաթողիկոսի մերժելի գործունեության, Երուսաղեմի Եղիազար պատրիարքի՝ (որն այնուհետև դարձավ Ամենայն հայոց կաթողիկոս՝ Եղիազար Ա Այնթապցի՝ կթ. 1681-1691 թթ.) հաջորդելով Հակոբ Դ Ջուղայեցուն) Օսմանյան կայսրության Էջմիածնական վիճակների համար մյուռոնի օրհնությունը Երուսաղեմում կազմակերպելու փորձերին և մի շարք այլ հարցերի, որոնց հանգամանալից անրադարձել է Առաքել Դավրիժեցին իր «Հայոց պատմության» մեջ: Ուստի Շարդենի ուղեգրությունը տվյալ հարցերին վերաբերող մի կարևոր աղբյուր է Դավրիժեցու պատմության կողքին:

Միաժամանակ անհրաժեշտ է նշել, որ Շարդենը որոշակի քամահրանքով է խոսում Մայր Աթոռի հոգևորականների, ինչպես նաև Ս. Էջմիածնում պահվող սրբությունների մասին: Այս հանգամանքը, սակայն, ավելի շատ պայմանավորված է նրա բողոքական լինելով և ավանդական եկեղեցիների հանդեպ ունեցած վերաբերմունքով և ոչ թե Հայոց եկեղեցու դեմ հատուկ դիրքորոշմամբ: Նույն բացասական կանխատրամադրվածությունը գտնում ենք և կաթոլիկ եկեղեցու հանդեպ նրա վերաբերմունքում և տված բնորոշումներում: Նույն այս պատճառով է, որ նա թողեց Ֆրանսիան և բնակություն հաստատեց Անգլիայում և Հոլանդիայում: Շարդենի նման վերաբերմունքը թեև որոշ չափով ստվերում է նրա ուղեգրության Հայաստանին վերաբերող մասը, սակայն նրա հաղորդած տեղեկությունները մնում են որպես պատմական, ազգագրական և աշխարհագրական կարևոր տեղեկություններ գրառված 17-րդ դարի երրորդ քառորդում: